

Hervormingsbewegingen binnen de katholieke kerk in stad en land van Breda (1400-1600)

door

TON KAPPELHOF

In september 1581 schreef het stadsbestuur van Breda aan de commissaris-legaat Lindanus dat zij de heiligenbeelden weer hadden laten terugbrengen naar de kerken. Het was de bedoeling ze weer op te richten, maar daar was het nog niet van gekomen omdat men het zo druk had met andere zaken zoals het herstel van de vestingwerken.¹ Lindanus was op bezoek om namens de paus (legaat) en koning Philips II (commissaris) orde op zaken te stellen.²

Wat was er gebeurd? In 1577 was Breda overgegaan naar het kamp van de 'rebellens', die in 1568 in opstand waren gekomen tegen de koning. De invloed van de gereformeerden was daardoor sterk toegenomen. In maart 1581 hadden ze de Onze-Lieve-Vrouwekerk in bezit genomen en de beelden weggehaald. De gereformeerden beschouwden de verering van heiligen als een zonde tegen het eerste gebod, als afgoderij dus. In de nacht van 28 op 29 juni maakten Spaanse troepen onder leiding van Haultepenne zich echter meester van de stad. De bordjes werden verhangen: de gereformeerden lagen nu onder, de katholieken boven. Nog drie maal zou een wisseling van de wacht plaatsvinden, totdat in 1637 Breda voorgoed in handen kwam van de Republiek der Verenigde Provinciën. De Nederduits Gereformeerde Kerk werd toen de heersende religie en hieraan zou pas in 1796 een einde komen.

Door een gelukkige samenloop van omstandigheden bevat dit jaarboek drie artikelen over hervormingsbewegingen binnen de katholieke kerk tussen 1400 en 1600. De artikelen sluiten op elkaar aan. Het leek de redactie verstandig om ze in te kaderen binnen een groter geheel. Dat is de opzet van dit korte artikel waarin we alleen de hoofdlijnen aangeven. Wie zich echt in de materie wil verdiepen raden wij lezing van recent verschenen overzichtswerken aan.³ *Au fond* is religie zingeving van het leven. De eeuwen door hebben mensen dat anders aangepakt en beleefd. Ook nu nog is het boeiend om te lezen hoe ze dat deden.

Reformaties

Bewegingen om kerk en religie te hervormen ontstaan doordat er mensen zijn die hun religie op een andere manier willen beleven en vorm willen geven. Ze ontstaan niet omdat er misstanden zijn zoals priesters die hun ambt kochten, in concubinaat leefden met een huishoudster of het werk lieten doen door een andere priester die daarvoor karig betaald werd. De behoefte aan religie kan tal van vormen aannemen en het christendom biedt daarvoor veel ruimte. Het is een huis met vele woningen. Of hervormingsbewegingen aanslaan, hangt echter niet alleen af van de boodschap, maar ook van de kwaliteit van de communicatie. Deze verbeterde door

de introductie van de drukpers in de Nederlanden rond 1500. Nieuwe ideeën konden zich veel sneller verbreiden dan daarvoor.

Twee vraagpunten keren bij deze bewegingen steeds terug: moeten er mensen zijn, die bemiddelen tussen God en de mensheid, en: staat wat iedereen moet geloven alléén in de Bijbel of zijn er meer bronnen zoals de interpretaties die in de loop der eeuwen zijn vastgelegd door een kerkelijk gezag. Wat steeds weer naar voren komt is een groeiende behoefte aan een verdieping van het geloof en aan een meer persoonlijk geloofsleven. Rituelen zoals het branden van kaarsen of het tot zich nemen van de geconsacreerde hostie, die volgens de officiële leer het lichaam en bloed van Christus zelf was, bevredigden niet langer. Veel mensen wilden meer: vrome boeken lezen, overdenken en er met elkaar over praten. Het leven, niet alleen op zondag maar de hele week door, dat moest meer christelijk worden. Experts als de Fransman Jean Lestocque en de Vlaming Michel Cloet hebben beweerd dat de christelijke godsdienst in de middeleeuwen vooral een publieke zaak was en dat door de protestantse en katholieke reformaties het geloof verinnerlijkt werd.⁴ Anders gezegd: het christendom drong na 1500 dieper door in het leven van de mensen.

De vijftiende eeuw

De eerste beweging die zich richtte op een hervorming van religieuze praktijken was de Moderne Devotie. Deze ontstond in de veertiende eeuw in de toen bloeiende steden langs de IJssel en verbreidde zich over de Nederlanden. De aanhangers van de Moderne Devotie wilden een leven leiden van eenvoud en nederigheid. Ze meden de grote wereld met al zijn onheil en trokken zich terug in een kleine wereld. Zo ontstonden er gemeenschappen van mannen en vrouwen. Onder druk van de kerkelijke autoriteiten groeiden veel van deze gemeenschappen uit tot echte kloosters met een regel en een systeem van toezicht vanuit de officiële kerk. Deze was beducht voor ketterijen en wilde de ontwikkelingen zo veel mogelijk onder controle houden.

Een verwante beweging is die van een netwerk van priesters geleid door de in 1449 in Florence overleden Anselmus Fabri. Deze man kwam uit Breda, maakte carrière aan de Romeinse curie en stichtte in zijn testament een gasthuis dat gevestigd werd aan de Haagdijk. Frans Gooskens, voorzitter van de redactie, schreef in dit jaarboek al twee artikelen over Fabri en voegt daar nu een derde aan toe. De drie artikelen maken weer deel uit van een groter project dat in 2013 moet uitmonden in een aan de universiteit van Tilburg te verdedigen proefschrift.

Het programma van dit Europese netwerk kende drie actiepunten. Op de eerste plaats bouwde men nieuwe kerken of breidde bestaande uit. Dat konden grote kerken zijn zoals de Onze-Lieve-Vrouwekerk in Antwerpen of kleine zoals die van Groot-Zundert. Verder streefde men naar hervorming van bestaande kloosters door een terugkeer naar de oorspronkelijke strenge regel. Dat liep niet altijd zo vlot zoals bleek bij het norbertinessenklooster Catharinadal dat toen in Breda stond. De zusters boden weerstand maar moesten ten slotte toch door de bocht. Met name het strenge slot, wat inhield dat de zusters eenmaal ingetreden de poort niet meer uit mochten, was een pijnpunt. Even boodschappen doen in de stad was er niet meer bij.

In en rond Breda werden enkele gasthuizen en kloosters gesticht die een strenge regel hanteerden en zo een voorbeeldfunctie moesten hebben voor de omgeving. Deze modelorganisaties waren het al genoemde gasthuis aan de Haagdijk, een gasthuis in Zundert, een klooster van de grauwe zusters in Breda en een klooster van reguliere augustinessen dat uiteindelijk werd gevestigd onder Princenhage, in Boeimeer, ongeveer tegenover de huidige tennisbanen. Dit herstel van de oude regel werd observantie genoemd. De heer van Breda, graaf Jan IV van Nassau, en zijn vrouw Maria van Heinsberg-Loon waren daar erg voor en bemoeiden zich intensief met de hervorming van Catharinadal.

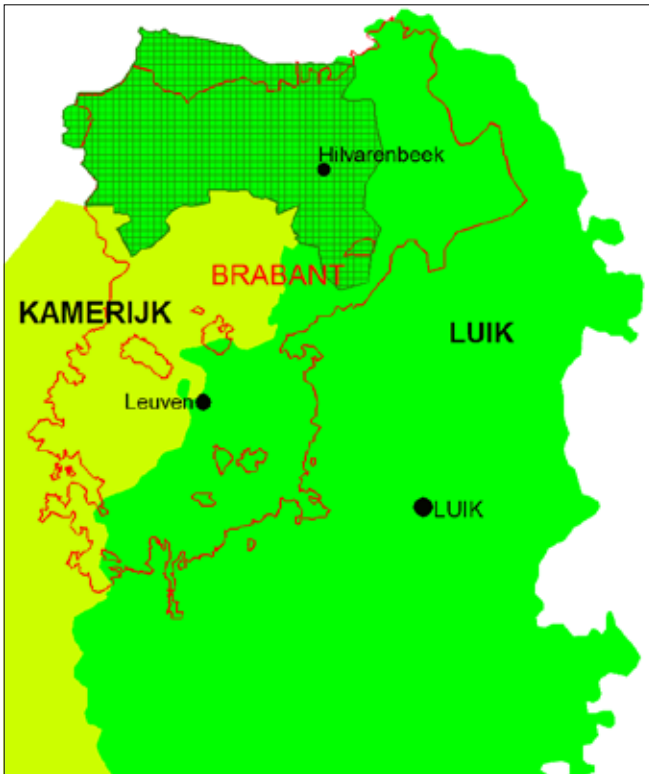
Het programma van Fabri en zijn bondgenoten was gericht op priesters die beter waren opgeleid; dat wilde bij voorkeur zeggen een academische opleiding hadden gevolgd. De in 1425 gestichte universiteit van Leuven was ook daarvoor bedoeld. Leden van het netwerk probeerden met succes parochiekerken en altaren in handen te krijgen. Aan in kerken geplaatste altaren werden op gezette tijden missen gelezen met een intentie. Favoriet was het zielenheil van de stichter van het altaar en zijn of haar familieleden. In de late middeleeuwen nam het stichten van dit soort altaren een hoge vlucht omdat men meende dat het doen van goede werken, zoals missen laten lezen en aalmoezen geven aan armen, bevorderlijk was voor het zielenheil. Zonden zouden dan eerder vergeven worden, zo leerde de kerk.

De reformaties in de zestiende eeuw

In de vroege zestiende eeuw ontstond er een reeks van nieuwe bewegingen die een hervorming, een reformatie, van de bestaande kerk nastreefden. Deze bewegingen hadden gemeen dat ze verder gingen dan de Moderne Devotie. Achtereenvolgens waren dat het bijbels humanisme met als grote voorman de Rotterdammer Desiderius Erasmus, het lutheranisme dat vooral aanhang kreeg in het Duitse Rijk, de wederdopers die wegens hun radicalisme fel bestreden werden en het calvinisme dat vanaf ca. 1560 veel aanhang kreeg in de Nederlanden, ook in Brabant.

Het voert te ver om hier uit te leggen wat deze reformatoren allemaal wilden en waarin ze afweken van de oude kerk. Centraal stonden een paar stellingen.⁵ De Bijbel is de bron van alle kennis omtrent de godsdienst, wat de kerkvaders en de paus beweren doet er niet toe. De mens verwerft het eeuwig leven alléén door de genade die door God verleend wordt. Goede werken op zich garanderen niet het eeuwig leven. Dat is niet te koop. De genade wordt verworven niet door toediening van sacramenten maar door de prediking van het evangelie. De reformatoren keerden zich fel tegen de clerus en het hoofd ervan, de paus in Rome, die door hen werd gezien als de bron van alle kwaad. Heiligenverering en praktijken zoals het branden van kaarsen op graven waren uit den boze. Aflaten en vergeving van zonden door een priester: uit den boze. Bij de verbreiding van hun leer gingen de reformatoren agressief te werk. Dit leidde tot de beeldenstorm van 1566 en een hele reeks van locale stormen daarna.

De reformaties van de zestiende eeuw leidden in tegenstelling tot die van de vijftiende tot een breuk in de kerk. Het West- en Midden-Europa van 1500 had één

- 1 Kaart van het bisdom Luik en het noordelijke stuk van het bisdom Kamerijk in het jaar 1550. De rode lijnen geven de genzen aan van het hertogdom Brabant. Het gearceerde deel is het gebied van het dekenaat Hilvarenbeek, waartoe ook Breda behoorde. (kaart: Karel Leenders).

kerk, dat van 1600 telde er meerdere. De oude kerk reageerde traag op deze uitdaging. Pas in 1545 kwam er in Trente (Noord-Italië) een concilie bij elkaar dat met onderbrekingen 18 jaar duurde. De stellingen van de reformatoren werden allemaal verworpen, en de meeste oude dogma's werden gehandhaafd. Bijbel en traditie bleven de basis van het geloof, de clerus stond als middelaar tussen God en de gelovigen. Wel werden allerlei misstanden aangepakt zoals het niet nakomen van het celibaat. Dit was al lang voorgeschreven voor mannen die tot priester waren gewijd, maar er was niet de hand aan gehouden.⁶ Samenhokkende priesters werden beboet en daarmee was de kous af. Een andere vernieuwing was dat de zielzorg centraal kwam te staan en dat de priesters die daarmee belast waren dat werk zelf moesten doen. De pastoor van Zundert moest in Zundert wonen en mocht dit ambt niet combineren, zoals voordien veel voorkwam, met een reeks lucratieve baantjes elders. De pastoor moest een herder van zijn kudde worden. De parochianen moesten worden begeleid en zo nodig thuis worden opgezocht en vermaand anders te leven.⁷

Territoriale reorganisatie

Het programma van de nieuwe kerk die uit Trente ontstond leidde tot een katholieke reformatie, die in de oudere literatuur vaak contra-reformatie wordt ge-

noemd.⁸ Wilde deze hervormingsbeweging slagen, dan moest er veel veranderen, om te beginnen de territoriale organisatie.⁹ Ten noorden van de Alphen lagen veel minder bisdommen dan ten zuiden ervan. Dit wong vooral in streken die zich in de late middeleeuwen sterk hadden ontwikkeld zoals de Nederlanden. De grenzen van de Nederlandse bisdommen vielen bovendien niet samen met die van de vorstendommen. Zo lag het hertogdom Brabant in twee bisdommen, Luik en Kamerijk. Het bisdom Luik was bijzonder uitgestrekt. Om een moderne term te gebruiken: de *span of control* voor een bisdom als Luik, dat 1675 parochies telde, was voor één bisschop te groot.¹⁰ Het bisdom Luik was verdeeld in aartsdiakenaten en die weer in dekenaten. Het huidige Noord-Brabant behoorde tot het aartsdiakenaat Kempenland en tot de dekenaten van Hilvarenbeek, Woensel en Cuijk, Deze drie dekenaten besloegen ruimtelijk een kwart van het bisdom maar telden slechts 186 parochies, wat neerkwam op ongeveer een tiende deel. Het dekenaat Hilvarenbeek besloeg het hele westen van Noord-Brabant met de steden Breda en Bergen op Zoom en was verreweg het grootste van de drie. Een stad als Breda met ongeveer 7.000 inwoners in 1526 bestond uit één parochie.

Al in de veertiende eeuw streefden vorsten zoals de hertog van Brabant en de graaf van Holland en Zeeland ernaar om nieuwe bisdommen op te doen richten die samenvielen met hun territorium. Reeds hertog Jan III (1312-1355) probeerde in Brabant een nieuw bisdom op te richten, maar dit plan mislukte om politieke redenen.¹¹ In 1417 was graaf Willem VI van Holland en Zeeland druk bezig met gedaan te krijgen dat er een bisdom Den Haag kwam, maar zijn voortijdige dood in dat jaar verijdelde het plan.¹² De oprichting van nieuwe parochies of bisdommen was voorbehouden aan de paus. Dat betekende dat men de weg moest zien te vinden in het doolhof van de in Rome zetelende pauselijke curie. Voor lieden van 'over de bergen' (wonend aan de noordzijde van de Alpen) was dat niet eenvoudig. Bovendien moesten er enorme sommen geld op tafel worden gelegd om de heren kardinalen en andere functionarissen in beweging te doen komen.

De reorganisatie van 1559-1561

Vanaf 1550 werden er plannen gemaakt om de Nederlanden helemaal opnieuw in te delen. Een plan uit 1551 of 1552 voorzag in de creatie van twee aartsbisdommen en tien of elf bisdommen. Nieuw was ook dat aan de bestuurders van de bisdommen hoge kwaliteitseisen werden gesteld en dat enkele schatrijke abdijen het bestuursapparaat moesten financieren. De koning van Spanje mocht als heer der Nederlanden de nieuwe bisschoppen ter benoeming aan de paus voordragen. Zo kreeg een wereldlijk vorst zeer veel zeggenschap over de kerk. De Groningse historicus Postma heeft ontdekt dat de auteur van dit plan Franciscus Sonnius was, een priester uit het dorpje Son bij Eindhoven die leefde van 1506 tot 1576. In 1559 ging de kogel door de kerk. Paus Pius IV vaardigde een bul (oorkonde) uit die voorzag in de oprichting van drie aartsbisdommen (Utrecht, Mechelen en Kamerijk) en veertien nieuwe bisdommen. Stad en land van Breda werden toebedeeld aan het nieuwe bisdom Antwerpen. De eerste bisschop van Antwerpen werd Sonnius. Oostelijk

2 Kaart van de aartsbisdommen en bisdommen in de Nederlanden na door de paus goedgekeurde herindeling in het jaar 1559. (Bosatlas van de geschiedenis van Nederland, (2011) p. 190. Noordhoff uitgevers).

Noord-Brabant werd met de omgeving van Geertruidenberg toebedeeld aan het nieuwe bisdom 's-Hertogenbosch.

De bul van 1559 was een raamwet die de kaders vaststelde. Voor de nieuwe bisdommen waren nog afzonderlijke bullen nodig met een precieze omschrijving van het gebied en een regeling van bestuurlijke zaken. Het duurde tot 1561 voordat deze bullen afkwamen. Sonnius was een echte organisator en een uitstekend lobbyist. Zijn plan voorzag in een logische indeling en regelde de financiering van het nieuwe apparaat. Wat hij onderschatte was dat tal van machtige gevestigde belangen werden aangetast. Abdijen als Afflighem en Tongerlo moesten een flinke financiële veer laten. Die waren dus tegen. De hoge adel kon zijn zoons niet meer zo gemakkelijk parkeren aan het hof van een bisschop want voor de meeste functies was een academische graad in de theologie vereist. De hoge adel was dus tegen. De bisschop van Luik was tegen omdat zijn territorium werd verkleind. Eeuwenoude rechten, zo vonden al deze machthebbers, werden met de voeten getreden. De hele kast met verdragingsacties werd geopend.

De aanhangers van de nieuwe religies waren bang dat de nieuwe organisatie effectiever zou zijn in het bestrijden van wat de koning zag als ketterijen. Philips II was namelijk veel principiëler in religiezaken dan zijn vader Karel V. Er was in zijn ogen maar één juist geloof, het katholieke, en al zijn onderdanen moesten katholiek

blijven of anders dat gauw weer worden. Wie zich verzette werd bedreigd met zware straffen. Er stak een storm op in 1559 en die ging niet meer liggen. In 1566 werden de kerken geplunderd en ontdaan van heiligenbeelden, in 1568 viel Willem van Oranje met door hem betaalde legertjes de Nederlanden binnen. De Opstand was begonnen. Deze zou dood en verderf brengen over Brabant.

Het artikel van Jan van den Nieuwenhuizen, oud-stadsarchivaris van Antwerpen en thans nog archivaris van de kathedraal aldaar, gaat over de oprichting van het bisdom Antwerpen. De auteur verzorgde een editie met vertaling in het Nederlands van de oprichtingsbul van het bisdom Antwerpen. De bul is een reorganisatieplan uit 1561 verpakt in fraaie Romeinse retorica.

De start van de katholieke reformatie in Breda

Het derde artikel van Valentijn Paquay, medewerker van het Stadsarchief 's-Hertogenbosch, gaat over de invoering van de katholieke reformatie in Breda. Het is een microstudie die voorbeeldig is gedocumenteerd en laat zien hoe gedreven mannen als Sonnius en zijn geestverwant, de theoloog en bisschop van Roermond Lindanus, dat aanpakten.

De heren reisden hun diocees af en stelden vragen: hoe waren de zaken geregeld, waren de decreten van het concilie van Trente doorgevoerd, en zo nee, waarom niet? De aandacht ging vooral uit naar de leefwijze van priesters, maar ook naar de sectoren onderwijs en armenzorg. Iedereen beschouwde deze als pendants van

- 3 Kaart van het bisdom Antwerpen met daarin aangegeven de vier dekenaten. De stichting van dit nieuwe bisdom werd door de paus in 1559 goedgekeurd. Het bisdom Antwerpen bestond uit delen van de oude bisdommen Luik en Kamerijk. Met een stippellijn is de grens van de huidige provincie Noord-Brabant aangegeven. (Kaart: Karel Leenders).

de kerk. De jeugd moest worden opgevoed in de goede religie, en voor de armen moest worden gezorgd, want dat was de plicht van elke christen.

AANTEKENINGEN

- 1 Valentijn Paquay, 'Bisschop, commissaris-legaat en visitator', in dit jaarboek.
- 2 G. Marnef, 'Verscheurde geesten', in: R. van Uytven e.a. red., *Geschiedenis van Brabant van het hertogdom tot heden* (Zwolle-Leuven, 2011) 330-343.
- 3 J.A. de Kok, *Acht eeuwen minderbroeders in Nederland. Een oriëntatie* (Hilversum 2007); Joris van Eijnatten en Fred van Lieburg, *Nederlandse religiegeschiedenis* (2de verbeterde druk, Hilversum 2006) en: H.J. Selderhuis red., *Handboek Nederlandse kerkgeschiedenis* (Kampen 2006). Wie zich breder wil oriënteren kan terecht bij de Digitale Bibliografie van de Nederlandse Geschiedenis op de website van het Huygens Instituut voor Nederlandse Geschiedenis: www.huygens.knaw.nl. Verder wordt lezing aanbevolen van: A.J.A. Bijsterveld, *Laverend tussen kerk en wereld. De pastoors in Noord-Brabant 1400-1570* (Amsterdam 1993).
- 4 De Kok, *Acht eeuwen Minderbroeders*, 157-158.
- 5 Van Eijnatten en Van Lieburg, *Nederlandse religiegeschiedenis*, 143-147.
- 6 Wilfried Hartmann ed., *Das Sendhandbuch des Regino von Prüm* (Darmstadt 2004) 78-83. De hier weergegeven voorschriften golden rond 900 in de streek rond Trier.
- 7 De Kok, *Acht eeuwen Minderbroeders*,
- 8 Het woord contra-reformatie verwijst te veel naar een antithese, naar een tegenstelling die uitgaat van de niet uitgesproken gedachte dat de kerk van Rome het aan het rechte eind heeft. De moderne geschiedschrijving spreekt liever van een reeks reformaties en daarbij sluit ik mij aan.
- 9 De belangrijkste literatuur over de nieuwe bisdommenindeling van 1559: *De oprichting van de nieuwe bisdommen (1559) en de weerslag op de Kempen* (Herentals-Roosendaal 2010). Centrum voor de Studie van Land en Volk van de Kempen nr. 26; Peter Nissen, '1559-2009: een nieuwe kerkelijke indeling van de Nederlanden', in: *Trajecta*, 18 (2009) 104-120; F. Postma, 'Nieuw licht op een oude zaak: de oprichting van de nieuwe bisdommen in 1559', in: *Tijdschrift voor Geschiedenis*, 103 (1990) 10-27.
- 10 Bijsterveld, *Laverend tussen kerk en wereld*, 43. Jan Peijnenburg noemt een getal van 2200, maar dat is waarschijnlijk niet juist. Zie: *De oprichting*, 39.
- 11 *De oprichting*, 39 (artikel van Jan Peijnenburg).
- 12 De Kok, *Acht eeuwen Minderbroeders*, 116.